

Organik Tarım Kavramı ve Organik Tarımın Dünya ve Türkiye'deki Durumu

Kürşat DEMİRYÜREK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, 55139, Samsun

Özet: Son yıllarda organik tarım dünyada hızla yayılmakta ve global organik gıda pazarı da giderek büyümektedir. Türkiye, organik tarımını ihracat potansiyeline dayalı olarak geliştiren ülkelere tipik bir örnektir. Organik ürün üretimimizin çok büyük bir bölümü ihraç edilmektedir. İç pazarımız da giderek büyümektedir. Türkiye organik üretim için çok uygun ekolojik şartlara ve yüksek ihraç potansiyeline sahip olmasına rağmen, dünya organik gıda pazarındaki payı maalesef çok düşüktür. Bu çalışmanın temel amaçları öncelikle organik tarım kavramını tanımlamak, günümüzde organik tarımın dünya ve Türkiye'deki durumunu ortaya koymaktır. Sonuç olarak, ülkemizdeki organik tarım ve ilgili sektörlerdeki temel sorunlar ortaya konulacak ve bunların çözümü için önerilerde bulunacaktır. Bu sayede, Türkiye'de organik tarımın geliştirilmesi ve organik ürün ihracatımızın artırılması ile ilgili politika, araştırma-geliştirme ve eğitim programlarına yönelik önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Organik tarım, organik gıda, politika, pazar gelişimi, dünya, Türkiye

The Concept of Organic Agriculture and Current Status of in the World and Turkey

Abstract: Recently, organic agriculture has developed rapidly in the world and global organic food market has been growing. Turkey is a typical case among developing countries for the development of organic agriculture based on export potential. Most of the current organic production is exported mainly to the EU countries and the domestic market has been growing. Although, Turkey has suitable ecologic conditions and export potential for organic production, the share of Turkish organic products in the world market is significantly low. The main objectives of the study were to define the concept of organic agriculture and to describe the state of organic agriculture both in the world generally and in Turkey. Finally, the major issues affecting Turkish organic agriculture and present recommendations for developing organic agriculture and related sectors will be presented in order to solve problems, improve policy programmes, extension and research activities and more importantly increase our organic product export.

Keywords: Organic agriculture, organic food, policy, market development, world, Turkey

1. Giriş

Organik tarım, sürdürülebilir tarım sistemlerinden biridir. Ancak, organik tarımın tarlada ürünlerin üretimden pazarlamasına kadar geçen süreçte kendine özgü prensip ve uygulamaları bulunmaktadır.

Organik tarım uygulamaları sadece gelişmiş ülkelerde değil, gelişmekte olan ülkelerde de yaygınlaşmaktadır. Bu, özellikle gelişmiş ülkelerde tüketicilerin kendi sağlıklarını ve çevreyi korumaya verdikleri önemin giderek artması sonucu karşımıza çıkmaktadır. Buna paralel olarak, özellikle Avrupa, kuzey Amerika ve Okyanusya kıtalarında organik gıda pazarı gelişmektedir. Gelişmiş ülkelerde yetiştirilemeyen organik ürünlere olan talep, uluslararası ticaretin gelişmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye gibi ekolojisi organik tarıma uygun gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerinden gelen talepleri

karşılatabilmek için organik ürün üreticisi ve ihracatçısı konumuna gelmektedirler.

Bu çalışmanın amacı, öncelikle organik tarım kavramını ve kapsamını bilimsel olarak ortaya koymaktır. Daha sonra, dünya ve Türkiye'de organik tarımın mevcut durumu sunulacaktır. Son olarak, ülkemizde organik tarım ve ilgili sektörlerle ilişkin temel sorun ve çözüm önerileri ortaya konulacaktır. Bu sayede, ülkemizde organik tarımın yaygınlaştırılması ve ihracatımızın artırılması için politika yapımalarına yönelik strateji, araştırma, geliştirme ve eğitim konularında önerilerde bulunulacaktır.

2. Organik Tarım Kavramı

Son yıllarda ülkemizde organik tarıma olan ilgi giderek artmakta ve bu konu çok konuşulmaktadır. Ancak, organik tarım kavramının içeriği tam olarak

doldurulamamakta ve kavram kargaşası yaşanmaktadır.

Öncelikle, organik tarım, dil farklılıkları nedeniyle farklı ülkelerde farklı isimlerle anılmaktadır. Örneğin, İngiltere'de organik (organic), Almanya'da ekolojik (ökologish) ve Fransa'da biyolojik (bioloque) kelimeleri kullanılmaktadır. Ancak organik tarımla ilgili Avrupa Birliği organik tarım yönetmeliği (2092/91 sayılı Konsey Tüzüğü)'nde de açıkça belirtildiği gibi bunlar birbirleriyle eşanlamlıdır (Anonim, 1991).

Organik tarım kavramı hakkında birçok tanım bulunmaktadır. Ancak herkes tarafından kabul edilmiş, ortak bir tanım bulunmadığı için bu tanımlar bazı tartışmaları ve görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmektedir. Burada öncelikle Amerika Birleşik Devletleri Tarım Dairesi (USDA) tarafından teknik olarak çerçevesi çizilmiş bir tanım verilecektir. Buna göre: "Organik tarım, sentetik içerikli gübre, tarım ilaçları, büyüme düzenleyiciler ve hayvan yem katkıları kullanımını yasaklayan veya büyük ölçüde kaçınan bir üretim sistemidir. Mümkün olduğu ölçüde organik tarım sistemleri toprağı işlemek ve verimliliğini korumak, bitki besin maddeleri sağlamak, zararlı böcek, yabancı ot ve hastalıkları kontrol etmek için ürün münavebesi, bitki artıkları, hayvan gübresi, baklagiller, yeşil gübreleme, organik çiftlik artıkları ve biyolojik zararlı kontrolü işlemlerine dayanır" (USDA, 1980). Ancak, Lampkin (1990) organik tarımın sürdürülebilirlik avantajlarına daha fazla vurgu yapmış ve organik tarımı, çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir, entegre bir tarım sistemi oluşturma amacını güden bir tarım yaklaşımı olarak tanımlamaktadır. Kimyasal veya organik kökenli olsun, çiftlik dışı tarımsal girdilere olan bağımlılığın mümkün olduğunca azaltılması gerektiğini vurgulamıştır.

Organik tarım tanımlamalarının çoğunda bu sürdürülebilirlik kavramı ön plana çıkmaktadır. Sürdürülebilir tarım kavramı genel olarak yalnızca doğal kaynakların uzun vadede korunması ve verimliliklerinin garanti altına alınması ile kalmamakta; ekonomik, sosyal ve ekolojik açıdan dengeli tarım sistemini ifade etmektedir (Francis ve Youngberg, 1990). Diğer taraftan, organik tarımda çiftlik tüm unsurlarıyla (çiftçi, toprak, organik materyaller, iklim, bitkiler, hayvanlar vd.) birlikte, bir bütünü oluşturmak için etkileşim halinde olan

ve yaşayan bir organizma olarak görülmektedir (Lampkin, 1990). Bu yüzden organik tarımı, üretimde kullanımı yasaklanan veya izin verilen girdiler ile tanımlamak yerine; üretime "bütünsel" (holistic) bir yaklaşım olarak görmek gerekmektedir. Ancak, uygulamada organik tarımı diğer sürdürülebilir tarım sistemlerinden (alternatif, biyodinamik, yeniden üretken, düşük dış girdili vd.) ayırmada, organik olmayan (inorganik) gübreler ve sentetik tarım ilaçlarının kullanımından kaçınma unsuru kullanılmaktadır. Özellikle pazarlama sistemi açısından, organik tarımı diğer sistemlerinden ayırt eden en önemli faktörler arasında yasal standartlar, kontrol ve sertifikasyon işlemleri sayılabilir (Tate, 1994; Lampkin, 1996; Demiryürek, 2000).

Uzun çalışmalar sonucu organik tarım tanımı, Uluslararası Organik Tarım Hareketi Federasyonu (IFOAM) tarafından 2008 yılında İtalya'da onaylanmıştır. Buna göre: "Organik tarım; toprak, ekosistem ve insan sağlığını sürdüren bir üretim sistemidir. Sistem, olumsuz etkisi olan girdilerin kullanımını yerine; ekolojik süreçler, biyolojik çeşitlilik ve yerel koşullara uyum sağlamış döngülere dayanır. Organik tarım, içinde bulunduğumuz çevreye fayda sağlamak, adil ilişkiyi ve tüm ilgili taraflar için iyi bir yaşam kalitesini yaygınlaştırmak adına gelenek, yenilikler ve bilimi bir araya getirir" (IFOAM, 2009).

Organik tarım ile ilgili yukarıda değinilen bu tanımlamalar genellikle dört unsuru yansıtmaktadır. Birincisi, tanımlamalar ilaç, gübre, büyüme düzenleyiciler ve hayvan hormonları gibi kimyasal, çözülebilir ve inorganik maddelerin kullanımının yasaklanmasını veya mümkün olduğu ölçüde sınırlandırılmasını vurgulamaktadır. İkincisi, organik tarım bitki münavebesi, bitki artıkları, hayvan gübresi ile biyolojik ve mekanik zararlı, hastalık ve yabancı ot kontrolü gibi belirli üretim tekniklerine dayalıdır. Üçüncüsü, organik tarımın amacının tüketici sağlığını koruma, onların tercihlerini dikkate alma, toprak verimliliğini koruma, toprak, bitki, hayvan ve çiftlik sistemleri arasındaki bitki besin zincirini düzenleme gibi unsurları içerdiği belirtilmektedir. Son olarak, organik tarımsal üretim ve pazarlaması, kendine özgü uluslararası kuralları olan, izlenebilir, kayıtlı ve şeffaf bir süreçtir ve organik ürünler bu sürecin tüm aşamalarında bağımsız sertifikasyon

kuruluşları ve müfettişleri tarafından kontrol edilir ve sertifikalandırılır (Demiryürek, 2000; Demiryürek ve ark., 2008).

Sonuç olarak, organik tarım ne “gübresiz ve ilaçsız tarım” ne de “doğal tarım” değildir. Organik tarım organik ürünlerin yetiştirilmesinden, ürünlerinin satılmasına kadar geçen süreçte kendi özel prensip ve uygulamaları olan, sürdürülebilir tarım sistemlerine bir yaklaşım olarak görülebilir (Demiryürek, 2004).

3. Dünyada Organik Tarımın Gelişimi

Organik tarım ilk kez Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde başlamış ve daha sonra diğer ülkelere yayılmıştır. Organik tarıma olan ilginin artması ise çevre ve sağlık ile ilgili endişelerin artması ve sosyo-ekonomik koşulların gelişmesi gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Organik tarım ve gıda ürünlerine tüketici talebinin artması sonucu organik tarımı benimseyen çiftçi sayısı da doğal olarak artmıştır. Bu talebin büyümesi aynı zamanda uluslararası ticareti de geliştirmiştir. Kendi ülkelerinde organik ürünler için iç pazar ve talep olmadığı halde bazı ülkeler, Avrupa'da yetişmeyen ve talep edilen organik ürünleri üretmeye ve ihraç etmeye başlamışlardır.

Organik tarım neredeyse dünyadaki tüm ülkelerde yapılmakta ve organik üretim alanları giderek artmaktadır. Organik Tarım Araştırma Enstitüsü (FIBL)'nün en son Küresel Organik Tarım İstatistikleri'ne göre 2009 yılında dünyada 160 ülkede yaklaşık 37.2 milyon hektar organik tarım alanı bulunmaktadır. Bu alanlar, dünyadaki toplam tarım alanlarının yalnızca %0.9'unu oluşturmaktadır. Bu alanın büyük kısmı Avustralya (12.0 milyon hektar), Arjantin (4.40 milyon hektar), ABD (1.95 milyon hektar), Çin (1.85 milyon hektar), Brezilya (1.77 milyon hektar), İspanya (1.33 milyon hektar) ve Hindistan (1.18 milyon hektar)'da bulunmaktadır. Dünya organik tarım alanlarının yaklaşık 2/3'ü organik otlak ve meradır, çünkü Avustralya, Arjantin, Çin ve Şili'deki organik tarım alanlarının çoğunu organik otlaklar oluşturmaktadır. Dünyadaki toplam organik alanların %32,6'sı Okyanusya, %24,9'u Avrupa, %23'ü Latin Amerika, %9,6'sı Asya, %7,1'i kuzey Amerika ve %2,8'i Afrika'da yer almaktadır (Willer ve Klicher, 2011).

Dünyada yaklaşık 1,8 milyon organik tarım ile uğraşan üretici bulunmaktadır. Bu organik tarım üreticilerinin %43.5'u Afrika'da, %19.2'si Asya'da, %18.3'ü Latin Amerika'da, %17.5'i Avrupa'da ve %1'i Kuzey Amerika'da bulunmaktadır (Willer ve Klicher, 2009). En fazla organik tarım üreticisi ülkeler sırasıyla Hindistan, Uganda, Meksika, Etiyopya, Tanzanya, Peru, İtalya ve Türkiye'dir (Willer ve Klicher, 2011).

Avrupa'da 2009 yılı sonu itibariyle 9.3 milyon hektar alanda, 250,000 tarım işletmesinde organik tarım yapılmaktadır. Buna göre, Avrupa'daki toplam tarım alanlarının %1.9'unda organik tarım yapılmaktadır (Willer ve Klicher, 2011). 27 üyeli genişletilmiş Avrupa Birliği'nde ise 7.2 milyon hektar organik alanda, 178,000 organik tarım işletmesi faaliyette bulunmaktadır. Bunlar, toplam tarım alanlarının %4.7'sine ve toplam tarım işletmelerinin %1.2'sine denk gelmektedir (Willer ve Klicher, 2009).

Görüldüğü gibi, hem dünyada hem de Avrupa'da organik tarım alanları, konvansiyonel tarım alanları ile karşılaştırılmayacak kadar küçüktür. Ancak, organik tarım alanları her yıl hızla artmaktadır.

Dünya organik tarım ve gıda ürünleri pazarında başlıca ülkeler kuzey Amerika (%48) ve batı Avrupa (%48)'da yer almaktadır. Bu pazar 1999 ile 2009 yılları arasında hızla büyümüş (%267) ve 15.2 milyar \$'dan neredeyse 55 milyar \$'a ulaşmıştır. 2009 yılında dünya toplam gıda ve içecek pazarının yaklaşık %5'i organik ürün satışlarından oluşmuştur. 2011 yılında küresel organik gıda pazarının bir önceki yıla göre %4.2 oranında büyümesi beklenmektedir (Willer ve Klicher, 2011).

Günümüzde dünyadaki en büyük organik gıda pazarı ABD'ndedir. 2009 yılındaki ekonomik krize rağmen, bu pazar %5.3 oranında büyüyerek, 26.6 milyar \$'a ulaşmıştır (Sahota, 2009). Batı Avrupa organik gıda pazarının 2009 yılındaki büyüklüğü ise 26 milyar \$ civarındadır. Avrupa organik gıda pazarındaki başlıca ülkeler Almanya (8.4 milyar \$), Fransa (4.4 milyar \$) ve İngiltere (3.0 milyar \$)'dir. Dünya organik gıda pazarındaki diğer önemli ülkeler ise Japonya (1.4 milyar \$) ve Avustralya (750 milyon \$)'dir (Willer ve Klicher, 2011).

Dünya organik gıda ürünleri pazarının gelişmesinde birçok faktör etkili olmaktadır. Öncelikli olarak ihracata dayalı olarak gelişen organik tarımsal üretim sonucu, birçok ülkelerde iç pazar da gelişmeye başlamıştır. Yeni organik tarım ve gıda (özellikle işlenmiş) ürünleri dünya pazarlarına sunulmaktadır. Büyük gıda üretici ve toptancıları, yeni ve işlenmiş organik ürünleri bu pazara sokmaktadırlar. Organik kültür balıkçılığı birçok ülkede gelişmektedir. Organik tarım ve gıda ürünleri dışında, ekolojik otel ve restoranlar, organik tekstil, sağlık ürünleri ve bunlarla ilgili mağazalar giderek çoğalmaktadır. Sürdürülebilir tarım ve kalkınma açısından birçok hükümet, uluslararası organizasyonlar, Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ve diğer gönüllü organizasyonlar organik tarımın yaygınlaştırılması, organik gıda pazarı ve ticaretinin teşvik edilmesi için büyük çaba göstermektedirler (Yussefi, 2003; Demiryürek ve ark., 2008)

4. Türkiye'de Organik Tarımın Gelişimi

Tarihsel olarak organik tarım ilk kez Avrupa ve ABD'de bazı öncü kişi ve gönüllü kuruluşlar tarafından başlatılmıştır (Tate, 1994). Türkiye'de ise organik tarım hareketi dünyada olduğu gibi önder çiftçiler tarafından değil; Avrupalı organik tarım şirketlerinin temsilcileri aracılığı ile başlatılmıştır. Bu durum, Avrupa'da yetiştirilemeyen ve klasik tarımsal ihraç ürünlerimize gelen gelen talebin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Demiryürek, 2000; 2004). Örneğin ilk olarak organik tarım faaliyetleri Ege Bölgesi'nde, sınırlı sayıda üzümlü üreticisine, Avrupalı organik tarım şirketlerinin temsilcileri tarafından tanıtılarak başlatılmıştır (Aksoy ve Altındişli, 1999; Aksoy, 2001). Avrupa ülkelerinden gelen talebin artışına paralel olarak, organik üretim çeşitlenmiş ve organik üretim projeleri 1980'li yılların ortasından itibaren tüm Türkiye'de yürütülmeye başlatılmıştır (Rehber ve Turan, 2002). Önceleri yabancı şirketlerin temsilcileri aracılığıyla, sonradan ise yerli şirketlerin organik tarım ve gıda pazarına girmesiyle birlikte, gerek ihracata gerekse iç piyasaya yönelik üretim ve pazarlama çalışmaları sürdürülmüştür.

Ülkemizde genelde uygulanan organik tarım modeli, söz konusu şirketler ile organik üreticiler arasında sözleşmeli tarım şeklinde

yürütülmektedir. Bu sözleşmelere göre üreticiler organik şirketlerin proje yöneticilerinin yönlendirmeleri doğrultusunda, öncelikle sentetik gübre ve tarım ilacı kullanmamayı taahhüt etmektedirler ve diğer gerekli tarımsal uygulamaları (organik girdi kullanımı ve tarım metotları) yürütmektedirler. Kontrol ve sertifikasyon işlemleri ise üretim ve pazarlama şirketlerinden bağımsız, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (TKB) ve Avrupa Birliği (AB) tarafından yetkilendirilen ve akredite olan kontrol ve sertifikasyon kuruluşları (KSK) tarafından yürütülmektedir. Sözleşmeli şirketlerin temel sorumlulukları, üreticilerden sözleşme koşullarında belirtilen ve önceden tespit edilen miktarda, organik olarak yetiştirilmiş ve KSK'lar tarafından sertifikalanmış ürünleri almaktır. Kontrol ve sertifikasyon işlemleri genellikle bu şirketler tarafından organize edilmekte ve masrafları karşılanmaktadır. Bazı şirketler, sözleşmeli organik üreticilerini üretim süresince antlaşmalarına göre gerek danışmanlık ve kayıt tutma gerekse girdi ve kredi gibi hizmetler ile desteklemektedir. Sonuçta, şirketler organik üreticilerine sözleşmede önceden belirlenen, piyasadaki konvansiyonel ürünlerin fiyatının belirli bir oranı kadar ilave bir prim fiyat (piyasa fiyatı + prim) ödemeyi taahhüt etmektedirler. Şirketler tarafından yapılan destek hizmetlerinin masrafları da üreticilere ödenecek toplam bedelden mahsup edilmektedir. Bu sözleşme diğer taraftan, üreticilere de bazı sorumluluklar yüklemektedir. Buna göre, organik üreticiler ulusal yönetmelik ve uluslararası organik tarım standartlara uygun, daha önceden sözleşmede belirtilen miktar ve kalitede organik ürün yetiştirmeyi ve ürünlerin sertifikası alındıktan sonra, sözleşmede belirlenen fiyattan ürünlerini sözleşmeli oldukları pazarlama firması veya onların temsilcisine teslim etmekle sorumludurlar (Demiryürek, 2000; 2004). Ancak son yıllarda organik üreticiler ile sözleşme yaptıkları firmalar arasındaki çeşitli antlaşmazlıklar sonucu, bazı üreticiler kendi üretici birliklerini kurmaya başlamışlardır. Bu üreticiler kendi örgütleri aracılığı ile anlaştıkları KSK'dan sertifikalarını temin etmekte ve organik ürünlerini yurt içi ve yurt dışına kendileri pazarlamaya çalışmaktadırlar (Günay, 2007; Demiryürek ve Ceyhan, 2008; Demiryürek ve ark., 2008).

Ülkemizdeki organik üretim, yurtdışından gelen taleplerin artması, TKB'nin organik üretimi desteklemesi, üniversite, araştırma kuruluşları, Sivil Toplum Kuruluşları (STK), yerli tüketicilerin ve kamuoyunun konuya ilgi göstermesi, iç pazarın oluşumu vd. gelişmeler sonucu hızla artmaktadır (Aksoy ve Altındişli, 1999; Kenanoğlu ve Karahan, 2002; Demiryürek ve ark., 2008). Türkiye'de organik tarım son 20 yıllık dönemde hızla gelişmiştir. Resmi istatistiklerde (TÜGEM, 2011) son yıllarda ekstrem artışlar dikkati çekmektedir. Bu artışların üretici sayısı ve alandaki artışlardan kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle, 2008 ile 2010 yılları arasında organik üretim alanı 3.5 kat ve organik üretim yapan üretici sayısı ise neredeyse 2 kat artmıştır. Bu yıldaki aşırı artış göz ardı edilse bile, 1990 ve 2010 dönemde yetiştirilen organik üretim çeşidi 27 kat, organik üretici sayısı 134 kat ve organik üretim alanı 370 kat artmıştır (Çizelge 1) (TÜGEM, 2011). Bu gelişmeler sonucu Türkiye AB'ne organik ürün ihraç eden önemli ülkeler arasına girmiştir.

Çizelge 1. Türkiye'de organik tarımın gelişimi

Yıllar	Organik ürün sayısı	Organik üretici sayısı	Organik alan (ha)
1990	8	313	1,037
1992	23	1,780	6,077
1994	20	1,690	5,196
1996	37	4,039	16,000
1998	65	8,302	25,303
2000	95	18,385	59,985
2001	98	15,795	111,324
2002	150	12,428	57,365
2003	179	14,798	73,368
2004	174	12,806	108,598
2005	205	14,401	93,134
2006	203	14,256	100,275
2007	201	16,276	124,263
2008	247	14,926	109,387
2009	212	35,565	325,831
2010	216	42,097	383,782

Kaynak: TÜGEM (2011)

Ülkemizde son yıllarda üretilen organik ürünler giderek çeşitlenmektedir. Bunlar taze meyve ve sebzedden, baklagil, tarla bitkileri (pamuk ve buğday), tıbbi ve aromatik bitkiler ve kurutulmuş meyvelere (elma, fındık, ceviz, Antep fıstığı, kuru incir, kayısı ve üzüm) kadar

uzanmaktadır (Aksoy ve Engiz, 2007; Demiryürek ve ark., 2008). Organik bal üretimi, ilk ve tek organik hayvansal üretim olarak uzun yıllar ülkemizde gerçekleştirilmesine karşın, son yıllarda organik süt, et ve yumurta üretimi başlamış ve giderek artmaktadır. Organik balık yetiştiriciliği ile ilgili araştırma projelerinin bulunmasına karşın, henüz ülkemizde ticari olarak organik kültür balıkçılığı üretimi yapılmamaktadır. Yurtdışı ve yurt içinden gelen talepleri karşılamak için son yıllarda özel sektörün organik hayvancılığa ilgisi ve yatırımları artmaktadır (Demiryürek ve Güzel, 2006).

Ülkemizde organik iç pazarın durumuna ilişkin çok fazla araştırma ve veri bulunmamaktadır. 1990'lı yıllardan beri ülkemizde organik ürünler büyük şehirlerdeki bazı süpermarketlerdeki bölümlerde, bağımsız organik tarım dükkânlarında veya aktarlarda, özellikle "doğal ürünler" olarak satılmaktadır. Son yıllarda "buğday" gibi bazı STK ve belediyelerin girişimleri ile İstanbul, Bursa, Ankara, Antalya ve Samsun gibi büyük şehirlerde "%100 ekolojik halk pazarları" kurulmuş ve halen faaliyet göstermektedirler.

Fakat organik ürünlerin fiyatlarının yüksekliği, tüketiciler arasında organik ürünler hakkındaki bilgi eksikliği, pazarda taze organik sebze çeşitlerinin sınırlı olması, iç pazarda organik ürünlerin çeşitlenmesini ve tüketiminin yaygınlaşmasını sınırlandıran belli başlı faktörler arasındadır. Ancak, görece olarak gelir ve eğitim seviyeleri yüksek, orta yaşlı, çevre ve sağlık riskleri konusunda daha duyarlı ve özellikle büyük şehirlerde yaşayan sosyo-ekonomik profildeki tüketiciler arasında organik ürünlere olan talep giderek artmaktadır (Akgüngör ve ark., 1999; Kayahan, 2001; Aksoy, 2001; Sayın ve ark., 2005; Akgüngör ve ark., 2007; Demiryürek ve ark., 2008).

Ülkemizde yetiştirilen organik ürünlerin büyük bölümü (%85'den fazlası) (Sayın ve ark., 2005; Demiryürek ve ark., 2008) ihraç edildiği için, organik üretim yurt dışından gelen talebe göre şekillenmektedir. Çizelge 2, organik tarım ve gıda ihracatının ülkemizde yıllar itibari ile gelişimini göstermektedir. Buna göre, organik ürün ihracatımız 1998 yılında 19.4 milyon \$'dan, 2003 yılında 37 milyon \$'a çıkmış ve bu iki yıl arasındaki artış %90'ı geçmiştir. 2005 ile 2009 yılları arasında, ortalama 27 milyon \$ seviyesinde seyreden organik tarım ürünleri

ihracatımızın, 2010 yılında neredeyse yarı yarıya azalması, bu yıldaki global ekonomik kriz ile açıklanabilir. Bununla birlikte, bu veriler, ihracatçı firmaların ihracat esnasında organik olarak beyan ettikleri partilere ait olup, gerçekleşen ihracat verilerinin tamamını yansıtmamaktadır (TÜGEM, 2011). Bir tahmine göre, son yıllardaki organik ürün ihracatımızın 70 milyon \$'ı geçtiği ifade edilmektedir (Stopes, 2007). Klasik tarımsal ihraç ürünlerimiz (kuru üzüm, fındık, pamuk vd.) 1990'lı yılların başına kadar organik ürün ihracatımızın büyük bölümünü oluşturmaktaydı. Günümüzde başlıca ihraç ettiğimiz organik ürünler ise kuru meyveler, organik fındık-fıstık, organik baharat, organik taze ve işlenmiş meyve ve sebzeler, organik hububat, endüstri bitkileri, yağlı tohumlar ve diğer çiğ ve işlenmiş ürünlerden oluşmaktadır. Bunlara ilave olarak, donmuş meyve ve sebzeler, meyve suları, konsantreleri organik olarak ihraç edilmeye başlanmıştır. Ayrıca 2008 yılında özellikle Rusya, Kazakistan, Suriye ve Etiyopya'dan büyük miktarlarda organik hububat, mısır, ayçiçeği, kuru fasulye ve susam ithal edilmiştir (TÜGEM, 2010; Demiryürek ve Aydoğan, 2010).

Çizelge 2. Türkiye'nin organik ürün ihracatının gelişimi

Yıllar	Değer (FOB, \$)
1998	19,370,599
1999	24,563,892
2000	22,756,297
2001	27,242,407
2002	30,877,140
2003	36,932,995
2004	33,076,319
2005	26,230,259
2006	28,236,617
2007	29,359,321
2008	27,260,473
2009	27,504,928
2010	15,879,571

Kaynak: Ege İhracatçı Birlikleri (TÜGEM, 2011)

Türkiye'den 2008 yılında 69 organik tarım ve gıda ürünü, 34 farklı ülkeye ihraç edilmiştir. Ürün grupları incelendiğinde, en fazla döviz getirisi organik fındık, incir, kayısı, üzüm, çilek, zeytin, pamuk ve meyve sularından elde

edilmiştir. Bu ülkeler arasında Almanya en önemli ithalatçımızdır. Toplam organik ürün ihracatımızın değer olarak %40'tan fazlası Almanya'ya yapılmaktadır. Fransa, Hollanda, Birleşik Krallık, İtalya, Danimarka, Avusturya, İsveç ve Portekiz gibi AB ülkeleri organik ihracatımızda başı çekmektedirler. ABD, İsviçre, Güney Kore, Avustralya, Tayvan, El Salvador, Yeni Zelanda, Kanada, İsrail, Suudi Arabistan, Japonya ve Irak diğer gelişen pazarlarımız arasında yer almaktadır (Demiryürek ve ark., 2008; Demiryürek ve Aydoğan, 2010). Bu gelişmeler, Türkiye'nin organik iç pazarını geliştirmeye devam ederken, dış pazarlarına kuzey Amerika ve Asya gibi diğer kıtalardaki hızla gelişen pazarları ilave etmesi gerektiğini göstermektedir.

5. Türkiye'de Organik Tarımın Kurumsal Yapısı ve Yasal Gelişimi

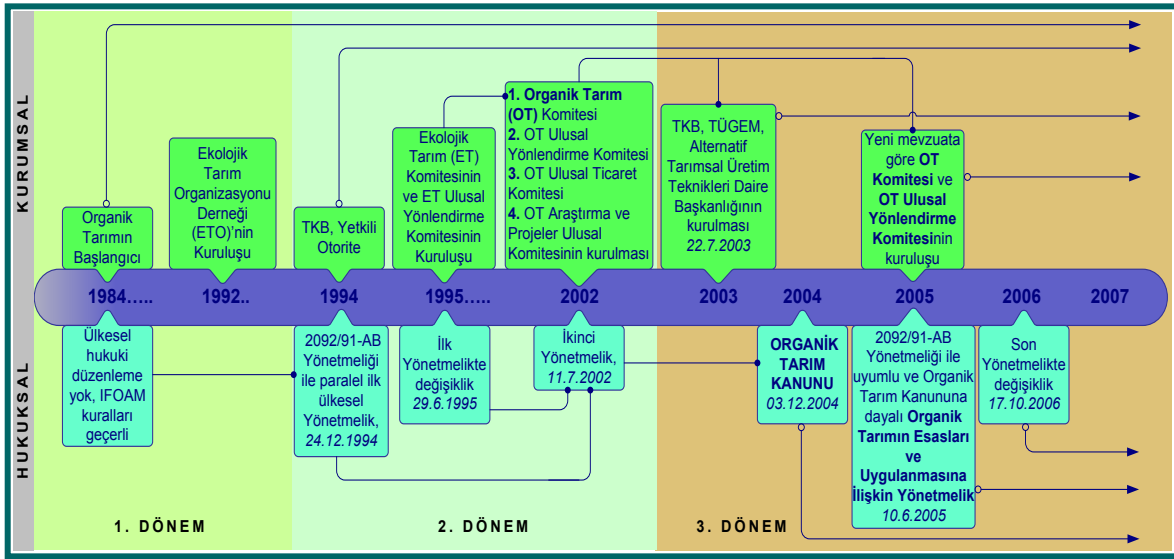
Ülkemizde organik tarımın genel olarak yönlendirilmesi ve kontrolü ile TKB ve ilgili birimleri sorumludur. Organik tarım ve gıda sektöründe üreticiler, işleyiciler, ihracatçılar, girdi satıcıları, STK vb. birçok önemli aktör yer almaktadır. Bunlar TKB'nin öncülüğünde organik tarımın gelişmesi için öncelikleri ve ulusal stratejileri belirlemektedirler. Bununla birlikte, TKB organik tarımla ilgili çiftçi ve personel eğitimi, yayım, araştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesi için organik işletme ve üreticilerin mali açıdan desteklenmesi (organik tarım desteği, uygun işletme ve yatırım kredisi) ile ilgili çalışmalarını yürütmektedir.

Organik tarım ile ilgili TKB'nin mevcut karar verme organları, Bakanlığın çeşitli genel müdürlüklerinden üyelerin yer aldığı komisyonlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte ilgili hükümet ve STK'nın temsilcilerinden oluşan ve organik tarım ile ilgili ulusal strateji, eylem planları ve araştırma konularının tartışıldığı bir danışma komitesi bulunmaktadır. Ülkemizin 81 Tarım İl Müdürlüğü'nde çalışan teknik elemanların bazıları organik tarım çalışmalarının yürütülmesi ile sorumlu tutulmuşlardır. TKB, özel sektörün organik tarım üretim, işleme ve pazarlama şirketleri, STK ve üniversitelerin temsilcilerinden oluşan komitelerden danışmanlık desteği de almaktadır. Bunlar, "Ulusal Strateji" ve organik tarım ile ilgili proje önerilerinden oluşan

“Eylem Planı”nı formüle etmek için çalıştaylar düzenlenmektedir.

TKB elemanlarını mevcut ulusal ve uluslararası yönetmelikler ve standartlar hakkında bilgilendirmektedir. Aynı zamanda organik ürünlerimizin özellikle AB’ne ve diğer ülkelere ihracat miktarını artırmak için gerekli uluslararası standart ve kriterlerin karşılanması için kontrol ve sertifikasyon firmalarına gerekli bilgilerin sağlanması ile sorumludur. Son yıllarda, organik tarım ile ilgili ulusal veri tabanı TKB tarafından kontrol ve sertifikasyon

firmaları aracılığı ile toplanmaktadır. İhracat rakamları hem Dış Ticaret Müsteşarlığı hem de Ege İhracatçı Birlikleri tarafından tutulmaktadır. Bu durum, daha önceden de belirtildiği gibi organik üretim ve ihracat verilerinde bazı yıllarda tutarsızlık ile sonuçlanmaktadır. Bu yüzden, TKB organik tarım ile ilgili tüm kuruluşlarla işbirliği halinde organik ürünlerin üretiminden ihracatına kadar geçen tüm pazarlama süreçlerini içeren yeni bir organik tarım bilgi sistemi oluşturulmasına başlanmıştır.

Şekil 1. Türkiye’de organik tarımın kurumsal ve yasal gelişimi (Engiz ve Özlü, 2007)

Şekil 1’de Türkiye’deki organik tarımın yasal gelişiminden görüldüğü gibi 18 Aralık 1994 tarih ve 22145 nolu Resmi Gazete (Anonim, 1994)’de yayınlanan ilk ulusal organik tarım yönetmeliği, 1994 yılında AB’nin 2002/91 numaralı yönetmeliğine (Anonim, 1991) paralel olarak çıkartılmıştır. Bu yönetmeliğe sonradan büyük ölçüde eklemeler yapılmış ve 2002 yılında organik hayvancılık ve kültür balıkçılığını da içerecek şekilde 11 Temmuz 2002 tarih 24812 nolu Resmi Gazete’de yayınlanan “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” (Anonim, 2002) ve söz konusu yönetmelikte değişiklik yapılmasına dair başka bir yönetmelik (Anonim, 2003) ile revize edilmiştir. 3 Aralık 2004 tarihinde bir çerçeve yasası olan “Organik Tarım Kanunu” (Anonim, 2004) kabul edilerek yayınlanmıştır.

Bu çerçeve yasası, TKB ile birlikte ilgili kurumları organik tarım yönetmeliklerini düzenlemeyi yetkili kılmıştır. Bu yasa aynı zamanda, daha önceki yönetmeliklerde belirtilmeyen cezaları içermektedir. Yasanın yönetmeliği olan “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” (Anonim, 2005), 10 Haziran 2005 tarihinde 25841 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Söz konusu yönetmelikte daha sonra bazı değişiklikler yapılmıştır (Anonim, 2006; 2008; 2009). Son olarak 18 Ağustos 2010 tarihinde 27676 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik” (Anonim, 2010), AB mevzuatındaki son değişiklikler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Ülkemizde organik tarım ile ilgili mevzuatın AB ve ihracat yaptığımız diğer ülkelerin

mevzuatları ile genel olarak uyumlu olduğu söylenebilir (Demiryürek ve Bozoğlu, 2007)

Organik tarımın kontrol ve sertifikasyon işlemleri TKB'nin yetkilendirdiği bağımsız kuruluşlar tarafından yürütülmektedir. Halen 17 kontrol ve sertifikasyon kuruluşu (KSK) ülkemizde faaliyette bulunmaktadır (TÜGEM, 2011). Özel kontrol ve/ya sertifikasyon şirketleri inceleme ve analizleri sonucu organik ürünlere sertifika verebilmektedirler. Ancak, bu kuruluşların faaliyetlerini yürütebilmeleri için daha önceden TKB tarafından gerekli izinleri almış olmaları gerekmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Zengin biyolojik çeşitlilik, göreceli olarak temiz ekolojik alanlar, hastalık ve zararlılara dayanıklı bitki çeşitleri ve düşük kimyasal girdi kullanım düzeyi geliştirmekte olan ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de organik tarımın gelişmesi için başlıca avantajlar arasında yer almaktadır. Bu yüzden, ülkemiz ekolojisi, coğrafi ve topografik yapısı, çeşitli iklim özellikleri nedeniyle birçok ürünü (bazı tropik meyveler hariç) yetiştirmeye imkân tanıyan büyük bir potansiyele sahiptir. Üstelik Türkiye'nin tarımsal üretim sistemi çok geniş bir alana yayılmıştır ve sanayileşmiş ülkelerle karşılaştırıldığında tarımda birim alana kimyasal girdi kullanım oranı çok düşüktür. Bu yüzden, ülkemiz tarım alanlarında yoğun kimyasal kirlilik bulunmamaktadır. Özellikle Türkiye'nin doğusunda organik tarıma geçiş, diğer sanayileşmiş bölgelere oranla daha kolaydır. Bu durumda Türkiye, birçok gelişmiş ülkenin sorunu olan yoğun kimyasal girdili tarımın yarattığı çevre sorunlarından sakınabilecektir. Diğer taraftan, yüksek katma değerli ve emek yoğun ürünlerin organik olarak üretimini artırma yoluyla kırsal istihdama bir ölçüde yardımda bulunulabilir. Bu yüzden, hükümetin finansal desteği, çiftçi eğitimi, yayım ve araştırma çalışmaları ve özel sektör STK ile işbirliği halinde organik tarımın gelişimi ülkemizde hızlandırılmalıdır.

Ülkemizin organik tarım ürünleri ihracatının giderek artmasına rağmen, dünya organik tarım ve gıda pazarındaki payımız çok düşüktür. Özellikle kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerindeki organik tarım ve gıda ürünleri arzı, bu pazarlardaki talep artışını karşılayamamaktadır. Bu yüzden bu pazarlar potansiyel olarak ülkemiz gibi ekolojisi ve

altyapısı organik tarımsal üretim ve ihracatına uygun geliştirmekte olan ülkeler için iyi bir fırsat sunmaktadır. Maalesef halen büyük ölçüde hammadde halinde işlenmeden ihraç ettiğimiz, kurutulmuş meyve, fındık, fıstık ve tarla bitkileri gibi organik ürünler, potansiyel ihraç gelirlerimizden kayıp anlamına gelmektedir.

Eğer bir ülkede organik tarımın geliştirilmesi isteniyorsa, hükümetler sadece ihraç pazarlarını geliştirmeye odaklanmamalı, aynı zamanda iç pazarların gelişimini teşvik etmelidirler. Ülkemizdeki organik iç pazarın 14 milyon \$ civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu rakam diğer ülkelerle kıyaslandığında organik gıda iç pazarımızın henüz çok sınırlı olduğunu göstermektedir ve maalesef yıllık gelişme hızı da çok düşüktür. Bu ise organik ürünler hakkında tüketici farkındalığının sınırlılığı, teşvik çalışmalarının azlığı, altyapı yetersizliği, mevzuat ile ilgili sorunlar ve görece yüksek fiyatlar nedeniyle karşımıza çıkmaktadır.

Bu sınırlılıkların yanında, hükümetin organik tarımı desteklemeye yönelik mali desteklerinin yetersizliği ve geçiş sürecini teşvik etmek için desteğinin bulunmaması, yetersiz çiftçi eğitim ve tüketici bilinçlendirme çalışmaları, özel sektör ve STK'nın yerel nitelikteki sınırlı çalışmaları nedeniyle ülkemizde organik tarım ve gıda pazarı istenilen ve hedeflenen düzeye gelmekten uzaktır. Ayrıca, kamu, özel sektör ve STK arasındaki işbirliği eksikliği ve bilgi paylaşım ağının bulunmaması diğer kritik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Organik üretim yapan üreticilerin bir araya gelmesiyle oluşan üretici kooperatif ve örgütlerinin sayısı sınırlıdır ve hükümetlerden yeterli teşvik alamadıkları için özel sektöre karşı haklarını yeterince savunamamakta ve organik tarım ürünleri ve gıda pazarında etkin bir rol oynayamamaktadırlar. Kamu ve özel sektör kuruluşları tarafından organik tarım ile ilgili yürütülen AR-GE faaliyetleri, her ne kadar son yıllarda bazı üniversite ve araştırma enstitülerinin çabaları ile artsa da sınırlıdır.

TKB düşük faizli kredi, pirim fiyat, ucuz organik girdi ve pazarlama garantisi gibi finansal teşvikler yoluyla organik üretime üreticilerin geçiş sürecini kolaylaştırmak için uygun teşvik enstrümanları ve politikalarını, özellikle organik üretici birlikleri, STK veya özel şirketler aracılığı ile veya doğrudan

üreticilere uygulamalıdır. Benzer şekilde TKB araştırma eğitim ve yayım faaliyetleri yoluyla organik üretici örgütlerini desteklemelidir. Organik tarımın benimsenmesi ve yayılması için ekolojisi organik tarıma uygun yerlerde pilot projeler yoluyla ilgili kamu ve özel kuruluşlar aracılığı ile organik tarım teşvik edilmelidir. Çok büyük rekabetin yaşandığı dünya organik tarım ve gıda pazarındaki ihracat potansiyelimizi artırmak için iyi durumda olduğumuz organik bitkisel üretim yanında, çok sınırlı üretimimiz olan organik hayvansal üretimimize özel önem verilmeli ve gelişmesi için gerekli teşvik önlemleri alınmalıdır. İhracata yönelik çalışan organik pazarlama şirketleri yanında özellikle yerel organik üretici birlikleri finansal açıdan hükümetçe desteklenmelidir. Organik üretim ve organik gıda iç pazarının gelişmesi için gerekli yasal düzenlemeler yoluyla karmaşık olan organik üretim, kontrol sertifikasyon ve pazarlaması sürecinin kolaylaştırılması yoluna gidilmelidir. Son yıllarda AB’de organik tarım mevzuatının basitleştirilmesine yönelik yapılan çalışmalara, ülkemizin mevzuatının uyumu sağlanmalıdır. Tüketicilerin bilinçlendirilmesi çalışmaları yoluyla organik tarım ve gıda ürünleri hakkında tüketici farkındalığını artırmaya yönelik çalışmalar artırılmalıdır. Türk organik tarım sektörü, oluşturulacak bir yüksek kurul yardımıyla koordine edilmeli ve ilgili kuruluşlar arasındaki işbirliği artırılmalıdır. Organik üretim ve ihracatına yönelik veriler tek elden toplanmalı, güvenilir bir veri tabanı oluşturulmalı ve sonuçlar resmi olarak yayınlanmalıdır. “Doğal”, “natürel”, “tabii”, “köy ürünü”, “gübresiz”, “ilaçsız” vd. organik tarım veya organik gıda ürünü gibi yanlış veya tüketiciyi yanıltıcı olarak kullanılan ve kavram kargaşasına yol açan ürün adlandırma veya etiketlendirme çalışmalarına yasal olarak son verilmelidir. Organik ürünlere olan tüketici güveninin artırılması için organik ürünlerin proje yönetimi, kontrol ve sertifikasyon sürecinin uluslararası organik tarım ve gıda yönetmelik ve standartlarına uyumlu ve güncel hale getirilmelidir. Organik tarımsal üretim çalışmaları, yurt içindeki ekolojik tarım turizmi hizmetleri ile entegre edilmeli ve yerel uygulamalar, uluslararası ekoturizm alanına açılmalıdır. Bununla birlikte, organik tarımsal üretim ve gıda dışındaki organik ürünlerin ticareti (organik kozmetik, tekstil, tahta, ağaç ve

yerel el sanatları ürünleri gibi) çevreyi kirletmeyen ve ekoloji ile uyumlu üretim süreçleri teşvik edilmelidir. Son olarak organik tarım, kırsal kalkınmaya, dünya pazarlarının gelişimine, çevre ve insan sağlığının korunmasına birçok yönden katkı sağlayan bir üretim sistemidir. Bu yüzden organik tarım ve gıda ürünleri üretimi, ticareti ve ihracatı diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi ülkemiz için de tarımının sürdürülebilir gelişimi için çok önemli bir fırsattır ve dünyada tüm ülkelerde olduğu gibi geliştirilmesi için desteklenmelidir.

Kaynaklar

- Akgüngör, S., B. Miran ve C. Abay, 2007. Tüketici Tercihleri ve İç Piyasa Oluşumu. Organik Tarımda Yeni Ufuklar Toplantısı (Basılmamış), 19 - 20 Mart 2007, FAO, TKB, İBB ve İHE, İstanbul.
- Akgüngör, S., B. Miran, C. Akbay, E. Olhan ve N.K. Nergis, 1999. İstanbul, Ankara ve İzmir illerinde tüketicilerin çevre dostu tarım ürünlerine yönelik potansiyel talebinin tahminlenmesi, TEAE Raporu: 1999-3, No:15, Ankara.
- Aksoy, U., 2001. Ekolojik Tarım: Genel Bir Bakış. Türkiye 2. Ekolojik Tarım Sempozyumu. 14-16 Kasım, Antalya, NAR-SER ve ETO. TKB Tarım 2000 Vakfı Yayınları, Ankara, s.3-10.
- Aksoy, U. ve A. Altındişli, 1999. Dünya’da ve Türkiye’de ekolojik tarım ürünleri üretimi, ihracatı ve geliştirme olanakları. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 1999-70. İstanbul, 125 s.
- Aksoy, U. and M. Engiz, 2007. Country Report on Organic Faming in Turkey: May 2007 (Unpublished). TÜGEM, Turkish Ministry of Agriculture and Rural Affairs (MARA), Ankara, Turkey.
- Anonim, 2010. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 18.08.2010, Sayı: 27676, Ankara.
- Anonim, 2009. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 17.10.2009, Sayı: 27379, Ankara.
- Anonim, 2008. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 25.10.2008, Sayı: 27035, Ankara.
- Anonim, 2006. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 17.10.2006, Sayı: 26322, Ankara.
- Anonim, 2005. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 10.06.2005, Sayı: 25841, Ankara.
- Anonim, 2004. 5262 sayılı Organik Tarım Kanunu. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 03.12.2004, Sayı: 25659, Ankara.
- Anonim, 2003. Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 22.08.2003, Sayı: 25207, Ankara.

- Anonim, 2002. Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 11.07.2002, Sayı: 24812, Ankara.
- Anonim, 1994. Bitkisel ve Hayvansal Ürünlerin Ekolojik Metotlarla Üretilmesine İlişkin Yönetmelik. T.C. Resmi Gazete, Tarih: 18.12.1994, Sayı: 22145, Ankara.
- Anonim, 1991. Council Regulation (EEC) No 2092/91 of 24 June 1991 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs (OJ L 198, 22.7.1991, p. 1). http://europa.eu.int/eur-lex/en/consleg/pdf/1991/en_1991R2092_do_001.pdf
- Demiryürek, K., 2004. Dünya ve Türkiye'de Organik Tarım. Harran Üniv. Ziraat Fakültesi Dergisi, 8 (3-4):63-71.
- Demiryürek, K., 2000. The Analysis of Information Systems for Organic and Conventional Hazelnut Producers in Three Villages of the Black Sea Region, Turkey. PhD Thesis. Reading: The University of Reading, UK.
- Demiryürek, K. ve M. Aydoğan, 2010. Türkiye'nin Organik Tarım ve Gıda Ürünleri İhracatının Sosyal Ağ Analizi İle Ortaya Konulması. Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Cilt I, 333-340, Şanlıurfa.
- Demiryürek, K. ve M. Bozoğlu, 2007. Türkiye'nin Avrupa Birliği Organik Tarım Politikası'na Uyum. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 22(3), 316-321.
- Demiryürek, K., C. Stopes and A. Güzel, 2008. Organic Agriculture: The Case of Turkey. Outlook on Agriculture, 37 (4), 7-13.
- Demiryürek, K. and V. Ceyhan, 2008. Economics of organic and conventional hazelnut production in Turkey. Renewable Agriculture and Food Systems, 23 (3), 217-227.
- Demiryürek, K. and A. Güzel, 2006. Extension in Organic Agriculture: The Case of Kelkit, Turkey. Journal of Extension Systems, 22 (1), 63-73.
- Engiz, M. ve R.R. Özlü, 2007. Türkiye'de ve AB'de Organik Tarım Mevzuatının Son Durumu, Organik Tarım Türkiye 1. Kongresi Raporu, İstanbul, 18-19, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Francis, C.A. and G. Youngberg, 1990. Sustainable agriculture: An overview. C.A. Francis, C.B. Flora ve L.D. King (eds). Sustainable Agriculture in Temperate Zones. New York: John Wiley and Sons.
- Günay, S., 2007. Türkiye'de Ekolojik Fındık Tarımının Başlaması ve Etkileri Üzerine Bir Örnek: Çamlıca Köyü (Samsun). Ekoloji 63: 7-15.
- IFOAM, 2009. Definition of Organic Agriculture as approved by the IFOAM General Assembly in Vignola, Italy in June 2008. http://www.ifoam.org/growing_organic/definitions/sdhw/pdf/DOA_Turkish.pdf
- Kayahan, H.S., 2001. Ekolojik tarımda iç pazarın gelişimi. Türkiye 2. Ekolojik Tarım Sempozyumu. 14-16 Kasım, Antalya, NAR-SER ve ETO. Ankara: TKB Tarım 2000 Vakfı Yayınları, s.24-29.
- Kenanoğlu, Z. and O. Karahan, 2002. Policy Implementations for Organic Agriculture in Turkey, British Food Journal, Vol. 104(3-5), pp.300-318 (19).
- Lampkin, N., 1996. Impact of EC Regulation 2078/92 on the Development of Organic Farming in the European Union. Working Paper No.7. Aberystwyth: Welsh Institute of Rural Studies.
- Lampkin, N., 1990. Organic Farming. Ipswich: Farming Press.
- Rehber, E. and S. Turhan, 2002. Prospects and Challenges for Developing Countries in Trade and Production of Organic Food and Fibers: The Case of Turkey, British Food Journal, Vol. 104(3-5), 371-390.
- Sahota, A., 2009. The Global Market for Organic Food & Drink. In: Willer, H. and Klicher, L. (eds.), 2009. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2009. FIBL-IFOAM Report. IFOAM, Bonn; FiBL, Frick; ITC, Geneva. pp.59-64.
- Sayın, C., R.G. Brumfield, B. Özkan and N.M. Mencet, 2005. The Organic Farming Movement in Turkey. Production and Marketing Report, HortTechnology, Vol. 15(4).
- Stopes, C., 2007. Developing the Organic Option in Turkey. In: Aktar, C. (ed.) Proceedings of the First Congress on Organic Agriculture in Turkey, Bahçeşehir University, İstanbul. pp.63-65.
- Tate, W.B., 1994. The Development of the Organic Industry and Market: An International Perspective. Lampkin N.H. and S. Padel (eds). The Economics of Organic Farming: An International Perspective. Wallingford: CAB.
- TÜGEM, 2011. Organik Tarımla İlgili Dokümanlar, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara. <http://www.tugem.gov.tr/UploadDocument/D20090908114258.27543.html>
- TÜGEM, 2010. Bilgiler-Veriler: Organik Tarım, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara. <http://www.tugem.gov.tr/UploadDocument/D20090908114258.27543.html>
- USDA, 1980. Report and Recommendations on Organic Farming. Washington, D.C.: USDA.
- Willer, H. and L. Klicher, (eds.), 2009. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2009. FIBL-IFOAM Report. IFOAM, Bonn; FiBL, Frick; ITC, Geneva
- Willer, H. and L. Klicher, (eds.), 2011. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2011. FiBL-IFOAM Report. IFOAM, Bonn and FiBL, Frick
- Yussefi, M., 2003. Development and State of Organic Agriculture Worldwide. Yussefi, M. and Willer, H. (eds.). The World of Organic Agriculture: Statistics and Future Prospects 2003 (5th revised edition). Tholey-Theley: IFOAM.